

Ethics vis-à-vis Economics in Farabi's Utopia

Fatemeh Asadifard¹ | Nadia Maftouni²

1. Graduated with a master degree in philosophy and theology from the Faculty of Theology, University of Tehran.

E-mail: fas.b@chmail.ir

2. Full Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran.

E-mail: nadia.maftouni@ut.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2024/06/02

Received in revised form 2024/12/14

Accepted 2024/12/15

Published online

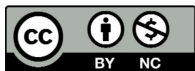
2025/09/23

Keywords:

Alfarabi, morality, economy, utopia, happiness

Farabi is one of the great Islamic philosophers who pays significant attention to moral and economic issues. He divides Madinahs into two main categories: Utopia and Dystopia. After mentioning the types of virtues and vices, he states that a person should try to adorn himself with virtues and avoid bad qualities. Virtues are divided into four main categories, of which moral virtues and practical virtues, which is the creation of partial virtues in nations and guilds, are part of them. He also wrote about economic and livelihood topics and invites people to asceticism and piety on one hand and on the other hand, he says that one should exaggerate in acquiring dignity and wealth. We will see in this research that these two opinions do not contradict each other. Rather, at the peak of harmony, they show the direct relationship between the category of economy and the category of ethics.

Cite this article: Asadifard, F; Maftouni, N (2025). Ethics vis-à-vis Economics in Farabi's Utopia, *History of Islamic Philosophy*, 4 (3), 33-59. <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.460652.1091>

© The Author(s)

Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.460652.1091>

Extended Abstract

Introduction

The research on reason and categorization of its functions has been common among philosophers since ancient times. Farabi is largely inspired by Aristotle in this matter. He divided reason into two theoretical and practical dimensions. He considers theoretical reason to be the source of understanding general concepts. This understanding is either dependent on action like the knowledge of good and bad things or non-dependent on action like knowledge of different existences. In fact, according to Farabi, the first category is practical wisdom and the second category is theoretical wisdom. (Farabi, 1371, 137)

The research on ethics in the works of great philosophers is always one of the favorite topics of researchers in philosophical research because Ethics is an important part of culture and the root of the ethics of any society should be sought in the considerable philosophical views of that society.

Meanwhile, because of Islam's emphasis on ethics that make philosophers write about it in a bolder way, ethics in the works of Muslim philosophers can be an important and attractive source for research on this important issue. Especially, since the beloved Prophet of Islam considers the goal of his mission to complete moral virtues. (Majlesi, 1110, p.210)

Farabi is no exception. But this great philosopher often distances himself from the mere expression of moral issues in his moral works and also pays special attention to social and political ethics. For example, in his moral works called "About Politics", he first starts with social ethics and finally expresses individual and personal ethics. The issues discussed in this paper are the distinction of Farabi's point of view in "is" and "must" of an utopia in terms of ethics and economics. Farabi's views on economics are not an independent and separate part of his other philosophical thoughts. His philosophical system is a cohesive and coherent system and All its dimensions can be interpreted and explained in relation to each other. For this reason, Farabi's ethics will remain incomplete and ambiguous without examining his political philosophy and his views on economics. (Maftouni, 1400, p.26)

In Amid dictionary, the word "economy" has the meanings of "moderation" and "spending moderately." / 5/000

It is also written about the knowledge of economics, the knowledge of studying methods of earning income, consuming goods and services, business relationships, and organizing financial affairs for the optimal use of wealth-generating resources (Amid dictionary, economy). Therefore, in this term, the material aspect prevails over the immaterial aspect. And hearing that, the material essential condition of human life, including wealth, cross one's mind.

The connection between economics and ethics is clear here. One is: how to manage the resources and means of life according to the different human's morality and the other is where ethics can affect the quality of this management.

The problem of the current research is to determine exactly how this connection is from Farabi's point of view. That is, in addition to clarifying the position of morality and its desirable quality, as well as explaining the quality of the economy in the utopia, the relationship between these two strategic components is discussed and pondered from the perspective of the great sage Abu Nasr Farabi.

Method of study

Descriptive analytical method is used in this paper. In fact, Farabi's ideas about ethics, economics and the relationship between the two are described and being complexity and needing for explanation, analysis is also used in its text. Also, in writing this research, an attempt has been made to use more of Farabi's works in Arabic than their Persian translation Because the original language of a work can never be replaced by the translation of that work in terms of accuracy and transfer of meanings. Therefore, the author has tried to master Farabi's phrasing.

At the beginning of the work, by studying various works of Farabi, the author gathered some material by taking notes. Some of Farabi's works, such as "about politics", were not translated. The author spent a lot of time translating this work in order to extract new material from sources that have been less used so far. Finally, the author put all the notes together to get a consistent picture of Farabi's point of view and to analyze and describe it.

Results

Happiness is when a person reaches a stage where he does not need material for survival. The faculties of the human soul include five faculties, among which the faculty of speech can distinguish between good and bad deeds. If the rational soul, faculty of *natiqah*, rules over other faculties, man will reach perfection and happiness.

From Farabi's point of view, man is a social being, and without social life, he can neither provide for his life's necessities nor achieve happiness. In terms of quantity, he divides societies into two complete and incomplete categories, and in terms of quality, into two categories: utopia and dystopia. Utopia is a society whose goal is to achieve happiness. Dystopia societies may be inside the utopia or they may be an independent society outside the utopia.

The head of utopia is a special person in this society whom everyone must obey and who is connected with God. He must have theoretical, intellectual, practical and moral virtues in order to guide the society towards happiness. People under his rule are happy because they have four virtues and good morals.

Morality is what makes good and bad deeds. The characteristics by which a person creates good deeds are called virtues and the characteristics that cause bad deeds are called vices.

At the beginning of creation, man does not have any virtues or vices, but only the ability to do good and bad deeds. Virtues and vices are acquired, that is, a person can turn it into Ingrained moral principles by repeating a new work.

According to Farabi, the criterion of correctness of behavior is its moderation. Therefore, everyone should consider the moderation of behaviors and decide based on that how to organize their behaviors. Of course, this is difficult to determine. For this reason, a person needs good discrimination, which if it is accompanied by awareness and will and is done continuously, it becomes a Ingrained moral principle. Farabi says that the perfection of man is dependent on the perfection of morals, and the only thing that can bring man to happiness is morals.

From Farabi's point of view, the issue of economy is so important that he did not neglect it among the epistemological issues and even studied the economic patterns of dystopias. He considers wealth as one of the good things that should be distributed fairly among people in society. He also encourages virtuous people to generate wealth. Of course, in order to get wealth, a person should go to the extent that his religion, chivalry and reputation are not disturbed.

In addition, Farabi also invites people to gain pleasures by raising their social status and considers the progress of material life as a kind of privilege. However according to him, wealth and social status are means to reach the ultimate goal, not the goal itself. Therefore, they do not have value by themselves, but he considers one of the characteristics of the head of the utopia to be inattention to wealth.

Conclusion

The relationship between morality and economics is prominent in Farabi's philosophy. Morality is what creates bad and good deeds. The characteristics by which a person creates good deeds are called virtues and the characteristics that cause bad deeds are called vices. Virtues and vices and as a result, good and bad morals are acquired. In this way, by getting used to something new, it can be turned into an Ingrained moral principle. Moderation is the most important feature to distinguish between good and bad work, and by this criterion, the best actions can be performed. Farabi has also studied the economic ideas of different societies. He considers the acquisition of wealth and its fair distribution in the society as one of the human virtues, on the condition that the acquisition of wealth does not disturb his religion and moral principles. In addition, Farabi encourages the utopia man to acquire pleasures and lusts through the promotion of social status. From his point of view, status and wealth are the means to reach the ultimate goal. (.i.e., happiness)

تبیین رابطه اخلاق و اقتصاد در مدینه فاضله فارابی

فاطمه اسدی فرد^۱ | نادیا مفتونی^۲

fas.b@chmail.ir

nadia.maftouni@ut.ac.ir

۱. کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

۲. استاد تمام گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران.

چکیده

اطلاعات مقاله

مسئله پژوهش حاضر تبیین نسبت اقتصاد با اخلاق در نظام فکری فارابی است. او مدینه‌ها را به دو دسته عمده فاضله و جاهله تقسیم می‌کند و سپس به بحث از انواع فضایل می‌پردازد. ابونصر فارابی تصریح می‌کند انسان باید بکوشد خود را به زینت فضایل آراسته سازد و از رذایل و صفات ناپسند دوری جوید. فضایل به چهار دسته اصلی تقسیم می‌شوند که فضایل اخلاقی و فضایل عملی به معنای ایجاد فضایل جزئی در امت‌ها و اصناف، بخشی از آن‌ها به‌شمار می‌آیند. فارابی علاوه بر تأکید بر اکتساب فضایل اخلاقی و عملی، به مباحث اقتصادی و معیشتی توجه می‌کند و در رساله سیاست تصریح دارد که انسان مکلف است در به‌دست‌آوردن مال و ثروت مبالغه کند و در کسب جاه و موقعیت‌های اجتماعی مجاهده ورزد. به این ترتیب فارابی تلاش در کسب مال و موقعیت‌های اجتماعی را در تعارض با اخلاق نمی‌داند، بلکه از وظایف اخلاقی افراد مدینه فاضله به‌شمار می‌آورد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

فارابی، اخلاق، اقتصاد، مدینه فاضله، سعادت.

استناد: اسدی فرد، فاطمه؛ مفتونی، نادیا (۱۴۰۴). تبیین رابطه اخلاق و اقتصاد در مدینه فاضله فارابی، *تاریخ فلسفه اسلامی*، ۴ (۳)، ۵۹-۳۳.

<https://doi.org/10.22034/HPI.2024.460652.1091>

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: <https://doi.org/10.22034/HPI.2024.460652.1091>

مقدمه

بحث از عقل و طبقه‌بندی کارکردهای آن از قدیم‌الایام در بین فلاسفه رایج بوده. فارابی در این موضوع تا حد زیادی از ارسطو الهام گرفته است.^۱ وی عقل را به دو بعد نظری و عملی تقسیم کرده؛ عقل نظری را مبدأ دریافت کلیات می‌داند. این دریافت یا وابسته به عمل است، مانند علم به حسن و قبح افعال و یا غیروابسته به عمل است مانند شناخت وجودهای مختلف. در واقع دسته اول از نظر فارابی، همان حکمت عملی است و دسته دوم، حکمت نظری (فارابی، ۱۳۷۱، ص ۱۳۷).

بحث درباره اخلاق در آثار فلاسفه بزرگ همواره یکی از موضوعات مورد علاقه پژوهشگران در تحقیقات فلسفی است؛ چرا که اخلاق، بخش مهمی از فرهنگ محسوب می‌شود و ریشه اخلاق هر جامعه را باید در دیدگاه‌های فلسفی کلان آن جامعه جست‌وجو کرد. در این میان، اخلاق در آثار فلاسفه مسلمان که به علت تأکید دین اسلام بر اخلاقیات، از آن به شکل پررنگ‌تری سخن به میان آورده‌اند، می‌تواند منبع مهم و جذابی برای تحقیق درباره این مهم باشد. به خصوص که پیامبر گرامی اسلام نیز هدف از رسالت را کامل کردن مکارم اخلاق می‌دانند (مجلسی، ۱۱۱۰، ج ۱۶، ص ۲۱۰؛ ج ۷۰، ص ۳۷۲).

حکیم ابونصر فارابی نیز از این قاعده مستثنی نیست، اما این فیلسوف بزرگ در آثار اخلاقی خود اغلب از بیان صرف رذایل و فضایل اخلاقی فاصله می‌گیرد و به اجتماعیات و اخلاق سیاسی نیز توجه شایسته‌ای می‌کند. برای مثال وی در اثر اخلاقی خود به نام رساله فی السیاسه ابتدا از اخلاق اجتماعی شروع می‌کند و در نهایت به بیان اخلاقیات فردی و شخصی می‌پردازد. مسائل مورد بحث در مقاله حاضر، تمایز دیدگاه فارابی در دو مقام هست‌ها و بایدهای جامعه آرمانی (مدینه فاضله) از حیث اخلاق و اقتصاد است. دیدگاه‌های فارابی درباره اقتصاد، بخشی مستقل و مجزا از سایر افکار فلسفی او نیست. نظام فلسفی او منظومه‌ای تودرتو و منسجم است که همه اضلاع آن در ارتباط با یکدیگر قابل تفسیر و تبیین است. به همین علت اخلاق فارابی بدون بررسی فلسفه سیاسی او و نظرات وی در

۱. مسئله اصلی این پژوهش یکی از زمینه‌های نوآوری فارابی به‌شمار می‌آید. البته فارابی در برخی مسائل، به دیدگاه‌های ارسطو وفادار است (Maftouni and Nuri, 1403, 48) لکن این مطلب در همه آراء و آثار وی قابل تعمیم نیست.

باب اقتصاد ناقص و مبهم باقی خواهد ماند (مفتونی، ۱۴۰۰، ص ۲۶).

در فرهنگ عمید ذیل واژه اقتصاد، معانی میانه‌روی کردن و به اندازه خرج کردن آورده شده. همچنین درباره دانش اقتصاد آمده: «دانش بررسی روش‌های کسب درآمد، مصرف کالاها و خدمات، روابط بازرگانی و سازمان‌دهی امور مالی برای بهره‌برداری بهینه از منابع تولید ثروت» (فرهنگ عمید، مدخل اقتصاد)؛ بنابراین در این اصطلاح، وجه مادی بر وجه غیرمادی غالب است و با شنیدن آن، لوازم مادی زندگی بشر از جمله ثروت به ذهن خطور می‌کند.

پیوند اخلاق و اقتصاد در همین‌جا مشخص می‌شود. یکی در این نقطه که منابع و اسباب زندگی را با توجه به اخلاقیات مختلف انسان‌ها چگونه مدیریت کنیم و دیگری در آنجا که اخلاق چگونه می‌تواند در کیفیت این مدیریت تأثیرگذار باشد. مسئله پژوهش حاضر نیز دقیقاً مشخص کردن چگونگی این پیوند از دیدگاه فارابی است؛ یعنی قرار است علاوه بر مشخص شدن جایگاه اخلاق و کیفیت مطلوب آن و نیز تبیین کیفیت اقتصاد در مدینه فاضله، درباره ارتباط این دو مؤلفه استراتژیک از نگاه حکیم بزرگ، ابونصر فارابی بحث و تعمق شود.

۱. قوای نفس انسانی

کلیدی‌ترین مفهومی که فلسفه فارابی از آن آغاز می‌شود، مفهوم نفس است. نفس، کمال اول جسم آلی ذی‌حیات بالقوه است (فارابی، ۱۳۴۴ ق، ص ۱۸). در واقع نفس، قوه‌ای مجرد است که به واسطه آن، جسم استعداد حیات داشتن می‌یابد و منشأ صدور افعال می‌شود (کاظمی، ۱۳۶۶، ص ۳۸). پرداختن به نفس و قوای آن از این جهت حائز اهمیت است که فارابی آن را منشأ افعال اختیاری می‌داند و به همین دلیل می‌توان نفس را موضوع علم اخلاق دانست.

قوای نفوس انسانی شامل قوه نطقیه، قوه نزوعیه، قوه متخیله و قوه حساسه است. تنها قوه‌ای که قادر به داوری و تمیز زشت و زیباست، قوه ناطقه است نه قوه متخیله و نه قوه حساسه. داوری قوه ناطقه درباره زشت و زیبای افکار و رفتار و اخلاق انسان، چیزی غیر از قضاوت اخلاقی درباره خوبی و بدی آن‌ها نیست (مفتونی، ۱۴۰۰، ص ۸۴). حصول کمال

نفس مبتنی بر دستیابی نفس ناطقه به عقل فعال است و رسیدن به کمال نفس، مساوق است با رسیدن به سعادت؛ چرا که انسانیت انسان چیزی غیر از قوه نطق او نیست و سعادت امری است مترتب بر بعد انسانی نفس.

سعادت انسان عبارت است از صیوررت نفس در کمال وجودی خود و رسیدن به مرتبه‌ای که در آن برای دوام نیازی به ماده نداشته باشد؛ به گونه‌ای که در نهایت تبدیل به جوهر مفارقه شود. سعادت که انسان به آن آگاهی دارد، صرفاً ناشی از قوه ناطقه نظری است. در واقع سعادت که فارابی از آن سخن می‌گوید، همان رسیدن به معرفت یقینی است؛ چرا که علم و معرفت، همان حضور شیء لشیء (حضور مجرد لمجرد) است و انسان هنگامی می‌تواند به معرفت یقینی دست یابد که خود به مجرد رسیده باشد (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۴۷). این را باید در نظر گرفت که سعادت، لذاته مطلوب است نه در جهت رسیدن به امری دیگر.

انسان موجودی است که بدون زیست اجتماعی، نه می‌تواند ضروریات زندگی خود را تأمین کند و نه به زندگی برتر دست پیدا خواهد کرد (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۳۵). با توجه به ویژگی مدنی بودن انسان، تشکیل مدینه نخستین مرتبه کمال است. هر انسانی به‌تنهایی به مقداری از کمال می‌رسد و به هر اندازه که به آن نایل شود، باز هم این کمال دارای درجاتی است و کامل نخواهد بود. این نشان می‌دهد که انسان بدون کمک افراد دیگر نمی‌تواند به همه کمالات برسد.

همه افراد بشر برای رسیدن به کمال به معاشرت با دیگران نیازمند هستند و البته فطرت طبیعی حیوانات نیز چنین است که باید با هم‌نوعان خود در کنار یکدیگر زندگی کنند. به همین دلیل انسان را حیوان انسی و حیوان مدنی نیز می‌گویند (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۲۸). پس در نخستین گام، فارابی رسیدن به سعادت را در گرو تشکیل مدینه می‌داند، اما منظور او چگونه جامعه‌ای است؟

۲. تقسیم‌بندی اجتماعات انسانی از نظر کیفیت

فارابی در کتاب *اهل مدینه فاضله* مدینه‌ها را به دو گروه فاضله و غیرفاضله تقسیم می‌کند. مدن غیرفاضله شامل مدن جاهله، فاسقه، ضاله و مبدله است و مدن جاهله به انواع زیر

دسته‌بندی می‌شوند:

۱. مدینه ضروریه: در این نوع اجتماع، مردم تمام تلاش خود را برای به‌دست‌آوردن ضروریات زندگی می‌کنند و رئیس این مدینه با حسن تدبیر خود باید بتواند آن‌ها را در جهت رسیدن به حوائج ضروری زندگی راهنمایی کند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۰).

پس در مدینه ضروریه همین که اولیات زندگی مردم تأمین باشد، از نظر آن‌ها سعادت محسوب می‌شود.

۲. مدینه نذاله: مردم این مدینه تمام همت خود را در تعاون به یکدیگر در جهت مال‌اندوزی و به‌دست‌آوردن رفاه می‌گذارند و این کار را به‌خاطر علاقه به ثروت انجام می‌دهند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۱)؛ پس در مدینه نذاله، اصل بر هر چه بیشتر اندوختن ثروت است و تمامی تلاش‌های مردم و رئیس مدینه معطوف به آن می‌شود.

۳. مدینه خسیسه: مردم این مدینه به یکدیگر در جهت بهره‌وری از لذات حسی و خیالی کمک می‌کنند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۲). «اجتماع آنان استوار بر اساس قماربازی، مجالس لهو، فراهم کردن خوراک و خوردنی و نوشیدنی و می‌خوارگی، ازدواج و زن‌بارگی و بالاخره لذت‌طلبی و انتخاب لذت‌آورترین هر امری است و این کارها را صرفاً برای لذت می‌کنند نه برای پایداری و حفظ تن» (فارابی، ۱۳۷۱، ص ۲۰۳). مدینه خسیسه از نظر مردم مدینه جاهله، مدینه‌ای به سعادت رسیده است؛ زیرا هدف این مدینه هنگامی تحقق می‌پذیرد که ضروریات آن‌ها برآورده شده و از لحاظ ثروت در رفاه کامل باشند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۲)؛ پس در مدینه خسیسه، ارزش اصلی رسیدن به لذات و رفاه است.

۴. مدینه کرامیه: در این مدینه تلاش مردم در کرامت و احترام نسبت به یکدیگر است تا هم در مدینه خود و هم در بین مدینه‌های دیگر مورد احترام کامل قرار گیرند. افراد این مدینه، احترام گذاشتن را مانند دادوستد انجام می‌دهند؛ به این صورت که وقتی شخص الف به شخص ب کرامت و احترام می‌کند، شخص ب باید احترام وی را به صورت مساوی یا بیشتر به وی برگرداند. در مدینه کرامیه برترین انسان (رئیس مدینه) کسی است که بیشتر از دیگران لایق اکرام و احترام است (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۳). در بین مدینه‌های جاهله، مدینه کرامیه از بقیه بهتر است، اما کرامت و احترام هر گاه از حد بگذرد، مدینه کرامیه تبدیل به مدینه تغلیبه خواهد شد (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۴-۱۷۶).

پس در مدینه کرامیه، ملاک سعادت‌مندی وجود احترام در روابط است و خود این احترام به منظور دریافت متقابل منزلت و حرمت اجتماعی صورت می‌پذیرد نه به علت ادراک شرافت نفس انسانی. در واقع مردم این مدینه از کرامت به‌عنوان کالایی قابل معامله در میان خود استفاده می‌کنند. این امر از ویژگی‌هایی که آن‌ها برای انتخاب رئیس دارند نیز آشکار است.

۵. مردم مدینه تغلبیه: در این مدینه یا تنها رئیس مدینه خواستار قهر و غلبه بر سایر ملت‌هاست و مردم مدینه ابزارهای او می‌باشند، یا نیمی از مردم مدینه خواستار قهر و غلبه‌اند و یا تمامی آن‌ها؛ و هر یک از این شقوق که محقق باشد، مردم مدینه تغلبیه چیرگی و غلبه بر سایر ملت‌ها را یا به‌خاطر خودچیرگی و غلبه می‌خواهند و یا برای رسیدن به ثروت و استفاده هرچه بیشتر از لذات دنیوی. رئیس این مدینه کسی است که آن‌ها را در جهت غلبه هر چه بیشتر بر سایر اقوام، راهنمایی کند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۸۰)؛ پس در مدینه تغلبیه، کمال مردم با سلطه یافتن بر دیگران و اثبات قدرت خود معنا می‌یابد.

۶. مدینه جماعیه: در این مدینه هیچ انسانی بر دیگری برتری ندارد، همه با یکدیگر برابر و در انجام هر کاری آزاد هستند. ریاست کردن رئیس مدینه جماعیه تابع خواست مرئوسین است. رئیس کسی است که آزادی مطلق مردم را فراهم و آنان را از دستبرد سایر ملت‌ها دور کند، اما خود فقط به نیازهای ضروری زندگی اکتفا کند. وی در بهترین حالت مساوی با سایر شهروندان است. همچنین مردم زیر بار ریاست کسی که قصد راهنمایی جامعه به سمت سعادت حقیقی را داشته باشد، نمی‌روند (که البته این ویژگی در تمامی مدینه‌های جاهله وجود دارد). در این گونه مدینه‌ها، اهداف سایر مدینه‌های جاهلیه به کامل‌ترین شکل ممکن بروز می‌کند. نام دیگر مدینه جماعیه را مدینه سعیده و معجبه نیز می‌گویند؛ زیرا در آن هر کس هر خواسته‌ای داشته باشد برآورده می‌شود و همه مردم مدینه‌های جاهله آرزوی زندگی در آن را دارند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۸۹ و ۱۹۰).

پس در مدینه جماعیه، آزادی را به‌خاطر خود آزادی می‌خواهند؛ یعنی آزادی فی‌نفسه برای آن‌ها غایت است نه برای رسیدن به امری دیگر، اما از آن جهت که در چنین شرایط آزادی، برخی افراد طبق غایات شخصی خود به مقام حکمت دست می‌یابند، ممکن است گروهی از مردم مدینه فاضله از چنین مدینه‌ای سر برون آورند.

در تعریف انواع مدینه‌های جاهله الگوهای اقتصادی آنها قابل بررسی و تحلیل است و این موضوع نشان می‌دهد که نحوه مدیریت اقتصاد یک جامعه چگونه می‌تواند بر مدل حکومتی و روابط بین افراد جامعه تأثیر بگذارد.

۳. رئیس مدینه فاضله

مردم هر جامعه در سلسله‌مراتبی قرار می‌گیرند که برخی بر برخی دیگر ریاست دارند و فقط یکی از این افراد است که بر همگان ریاست دارد و کسی بر او رئیس نیست. چنین کسی در مدینه فاضله تحت عنوان پادشاه مدینه فاضله شناخته می‌شود و باید از قبل در ارتباط با عقل فعال قرار گرفته باشد.

فارابی در رساله *الحروف* از او چنین یاد می‌کند: «خواص علی‌الاطلاق، همان فلاسفه‌ای هستند که فیلسوف مطلق‌اند» (فارابی، ۱۹۷۱، ص ۱۳۴). علاوه بر این، فارابی خاص مطلق را همان رئیس اول مدینه فاضله می‌داند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که خاص مطلق مدینه فاضله همان فیلسوف مطلق و همان رئیس اول مدینه فاضله است.

مردمی که تحت حکومت رئیس نخست قرار دارند، مردمی فاضل و خوش‌بخت می‌باشند؛ امت آنها امت فاضله و اگر در یک شهر جمع باشند، محل زندگی آنها مدینه فاضله نام دارد (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۵۶).

۴. مفهوم خیر و شر و انواع آن

فارابی در تعریف فضیلت و رذیلت چنین می‌فرماید: «هیئت نفسانی که انسان به واسطه آنها خیرات و افعال جمیل را انجام می‌دهد، فضایل اند و هیئتی که از طریق آنها شرور و افعال قبیح صادر می‌شود، رذایل و نقایص گفته می‌شوند» (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۲۴).

فارابی تعریفی از خوب و بد ارائه نمی‌کند اما ملاک تمایز آن را به دست می‌دهد. خوب مطلق، سعادت و نیکبختی است. خوبی، سعادت بالذات است و هر چه در راه رسیدن به سعادت سودمند باشد از قبیل اسباب و وسایل نیل به سعادت هم خوب است، اما خوبی اسباب و وسایل، بالذات نیست بلکه از جهت سودی است که در راه وصول به سعادت از آنها به دست می‌آید و هر چیزی که به نحوی مانع سعادت باشد، علی‌الاطلاق شر است. البته

از نظر فارابی شر مصداقی در عالم وجود ندارد و آنچه وجودش وابسته به اراده انسان نیست، به طور کل خیر است و شر، منحصر به اعمال ارادی آدمی است (مفتونی، ۱۴۰۰، ص ۷۸).

همچنین فارابی در تعریف خیر و شر می‌گوید: «هر چه به انسان در راه رسیدن به کمال غایبی مفید باشد، خیر محسوب می‌شود و هر چه مانع از رسیدن به این کمال گردد، شر است» (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۴۶). همچنین در جای دیگر می‌آورد: «هر چه در راه وصول به سعادت به انسان نفع برساند خیر است، البته نه از جهت ذات خود آن شیء بلکه به دلیل نفعی که برای رسیدن به سعادت دارد و هر چه مانع از رسیدن به سعادت گردد، شر مطلق است» (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۴۲).

۵. تقسیم‌بندی‌های مختلف فضیلت

فارابی در آثار مختلف خود دسته‌بندی‌های گوناگونی از فضایل و رذایل ارائه می‌دهد که این دسته‌بندی‌ها به فهم بهتر دیدگاه وی در باب اخلاق کمک می‌کنند. مفصل‌ترین دسته‌بندی مربوط به کتاب *تحصیل السعادة* است:

اموری که می‌تواند سبب سعادت افراد در جوامع بشری شود، چه در زندگی دنیوی و چه سعادت غایبی در زندگی اخروی، به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

۱. فضایل نظری: فضایل نظری همان علوم هستند که درباره پیدایش موجودات تحقیق می‌کنند و تنها غایت آن‌ها درباره اموری از این دست است.

خود این فضایل به دو دسته تقسیم می‌شوند: اولیات (بدیهیات) و علوم نظری. همان طور که گفته شد علوم نظری تنها بر معقولاتی احاطه دارد که غیرقابل تغییر هستند نه پدیده‌هایی که با اراده انسان قابلیت تغییر دارد (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۴۱) برخلاف فضایل فکری که متعلق آن‌ها امور معقول و وابسته به اراده انسان است (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۵۶).

۲. فضایل فکری: در واقع، قوه فکریه همان قوه استنباط‌گر است؛ استنباط‌اشیایی که در تحقق غایت مفید هستند، از راه قوه فکریه انجام می‌شود. به عبارت دیگر، قوه فکریه به بررسی‌اشیایی می‌پردازد که به واسطه آن‌ها غایت و غرض حاصل می‌شود. کامل‌ترین قوه فکریه، قوه‌ای است که اشیایی را استنباط می‌کند که کسب آن‌ها باعث ایجاد منفعت و سود

می‌شود. اگر قوه فکریه چیزی را استنباط کند که برای غایتی فضیلت‌مندانه نافع‌تر باشد، خیر است و به آن فضیلت فکریه می‌گویند، اما در غیر این صورت، چنانچه استنباط این قوه در غایت غیرفضیلت‌مندانه به کار رود، نمی‌توان نام فضیلت بر آن گذاشت و شر خواهد بود (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۴۲ و ۴۳).

۳. فضایل اخلاقی: فضیلت اخلاقی از حیث رتبه بر تمامی فضایل تقدم دارد و از بقیه آن‌ها بزرگ‌تر است. در واقع همه فضایی که در میان همه امت‌ها یا مجموعه‌ای از آن‌ها باشد و به کار گرفته شود، فضیلت اخلاقی نام دارند (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۵۲). این فضیلت عبارت است از استنباط خیر برای شخص که آن را برای خود یا دیگری بخواهد. فضیلت خلقی متکی بر فضیلت فکری است؛ به این معنا که هر چه استحکام فضیلت فکری بیشتر باشد، فضیلت خلقی نیز مستحکم‌تر خواهد شد؛ زیرا تا انسان در مورد کاری که می‌خواهد انجام دهد فکر نکند، نمی‌تواند کاری از پیش برد (فارابی، ۱۳۴۵، ص ۲۳-۲۶).

۴. فضایل عملی: فضایل عملی، همان فضایی هستند که فارابی از آن‌ها به عنوان صناعات یاد کرده و عبارت‌اند از تحقق بخشیدن به فضایل اخلاقی و عمل به اعمال نیک و ایجاد فضایل جزئی در امت‌ها و اصناف و حرفه‌ها (فارابی، ۱۳۴۵، ص ۲۴ و ۲۵).

به کسی که به همه علوم نظری تسلط داشته باشد و بتواند آن‌ها را در هر موضع ممکنه به کار ببرد، فیلسوف کامل می‌گویند که این فیلسوف کامل، همان رئیس اول است. فیلسوف کامل علی‌الاطلاق کسی است که همه فضایل نظری و مباحث علمی برای او به صورت یقینی حاصل شده، بر به کار گرفتن آن‌ها در تمامی شرایط قادر باشد و بتواند این فضیلت‌ها را در جامعه نیز پیاده کند (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۷۹).

از آنجا که رئیس اول مدینه، واضع قوانین است، ماهیت قوانین او باید از سنخ ریاست باشد نه خدمتگزاری. این مسئله سبب می‌شود تا او فیلسوف باشد. فیلسوف کسی است که فضایل نظری ممکن را به طور کامل دارا باشد و رئیس اول علاوه بر داشتن فضیلت‌های نظری، باید از فضایل فکریه نیز به صورت کامل برخوردار باشد تا بتواند تمامی فضایل نظری را در جامعه اجرایی سازد. از طرف دیگر، فضایل فکری بدون فضیلت‌های عملی امکان ایجاد شدن ندارند (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۸۴).

و نام پادشاه دال بر تسلط و اقتدار است و اقتدار کامل این است که از لحاظ

قدرت، اعظم اقتدارات باشد و اقتدارش بر چیزی به اشیاء خارجی نباشد، بلکه با داشتن نیرومندترین صنعت و ماهیت و فضیلت، قدرت بزرگی در ذات او باشد و این اقتدار جز با نیروی معرفت و فکر و فضیلت و صنعت ممکن نیست. اگر چنین باشد، قادر مطلق نخواهد بود و... تسلطی نخواهد داشت (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۸۵ و ۸۶).

فارابی در ادامه بحث تأکید می‌کند که امام (رئیس اول مدینه فاضله) از حیث اندیشه، علم، صنعت و فضیلت مقتدرترین و کامل‌ترین شخص در مدینه است و اصولاً بدون کامل بودن این صفات و فضایل در وجود او، نمی‌تواند رهبری مدینه فاضله را برعهده بگیرد (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۸۷).

۶. مفهوم اخلاق از نظر فارابی

پیش از پرداختن به دیدگاه فارابی درباره اخلاق، لازم است تعریف این مقوله از نظر این فیلسوف اندیشمند ذکر شود. او در کتاب *التنبيه ابتدا* به تعریف خلق می‌پردازد: «خلق آن است که افعال زیبا و زشت را صادر می‌کند» (فارابی، ۱۴۰۵، ق، ص ۶)؛ سپس علم اخلاق را زیرمجموعه فلسفه مدنی می‌خواند و بدین شکل تعریف می‌کند: «فلسفه مدنی دو صنف است: یکی از آن دو، علم افعال جمیله و اخلاق است که از آن افعال جمیله و قدرت بر اسباب آن حاصل می‌شود و به وسیله آن افعال جمیله راسخ می‌گردد. این صنعت، صناعت خلقی نامیده می‌شود» (فارابی، ۱۴۰۵، ق، ص ۲۰ و ۲۱). به عبارت دیگر، فارابی علم مدنی را به دو بخش تقسیم کرده: علم اخلاق و علم سیاست.

وی خود علم مدنی را در کتاب *تحصیل السعادة* به عنوان علم به اموری معرفی می‌کند که مردم در اجتماعات مدنی به وسیله آن می‌توانند به سعادت برسند و از آنجا که علم اخلاق، بخشی از این علم است، در آن از هدف نهایی آفرینش انسان و چگونگی رسیدن او به کمال مطلوب بحث می‌شود. همچنین از خیرات و کارهای پسندیده به عنوان اسبابی یاد می‌شود که می‌توانند برای رسیدن به این هدف به انسان کمک کنند و باعث تشخیص افعال ناپسند از پسندیده می‌شوند تا این افعال نتوانند مانع از نیل به کمال شوند (فارابی، ۱۳۴۵، ص ۱۵ و ۱۶).

همان‌طور که از کلام این حکیم بزرگ پیداست، او اخلاق و اجتماع را به یکدیگر گره زده و علم اخلاق را ضامن رسیدن به سعادت اجتماعی می‌داند؛ البته نه فقط علم اخلاق را، بلکه عمل به بُعد نظری آن را برای سعادت حقیقی لازم می‌شمارد. در اینجا به بررسی مفهوم فطرت و نقش آن در شکل‌گیری خلیقات گوناگون می‌پردازیم.

۷. فطرت

فارابی در تعریف فطرت می‌گوید: «فطرت قوه‌ای است که در نهاد انسان جای دارد و اکتسابی نیست» (فارابی، ۱۴۰۵، ص ۶). هر آنچه از طریق فطرت برای انسان ایجاد می‌شود، بر اراده و اختیار مقدم است (فارابی، ۱۹۶۱، ص ۷۰).

فطرت باعث می‌شود انسان به کاری که استعداد انجام آن را دارد، راحت‌تر سوق داده شود، نه این‌که او را به انجام کاری وادار کند. به همین دلیل از نظر فارابی هیچ‌کس محکوم به سعادت یا شقاوت نیست؛ زیرا حتی اگر امری در فطرت او باشد، با عادت به انجام ضد آن، هر چند به سختی، می‌تواند آن کار را ترک کند (فارابی، ۱۹۷۱، ص ۷۷).

نفس انسان در ابتدای آفرینش دارای هیچ‌گونه فضیلت یا رذیلتی نیست، بلکه صرفاً استعداد انجام کارهای خوب یا بد را دارد. به همین شکل است که برخی انسان‌ها کار خیر را آسان‌تر از کار شر انجام می‌دهند و برخی دیگر برعکس آن‌ها هستند. بنابراین اگر انسانی باشد که به طور مثال کار نادرست را به راحتی انجام دهد، بسیار برای او سخت خواهد بود که کار خوب انجام دهد هرچند غیرممکن نیست؛ زیرا امکان دارد بازدارنده ای قوی، باعث انصراف او از آن کار شود (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۱۵). نکته قابل توجه این‌که استعداد ذاتی انسان برای انجام امور خیر و شر، نام فضیلت یا رذیلت ندارد و فقط یک استعداد است؛ یعنی نمی‌توان آن را ارزش‌گذاری کرد.

بنابراین فطرت از نگاه فارابی، قوه‌ای غیراکتسابی است که از بدو تولد در انسان وجود دارد و انجام کارهایی که نفس مستعد انجام آن‌هاست را آسان می‌کند. با این حال انسان با اختیار خود مسیر زندگی را انتخاب می‌کند و حتی اموری را که آسان نیستند انجام می‌دهد؛ پس فطرت در امور اخلاقی مؤثر است، اما علت انحصاری به‌شمار نمی‌آید.

یافتن کسی که آماده کسب تمامی فضایل موجود در عالم است، بسیار دشوار، اما ناممکن نیست، همان‌طور که وجود شخصی که مستعد انجام تمام پلیدی‌ها باشد، نادر است، اما غیرممکن نیست. شخص اول را در دیدگاه عرفانی، فرد الهی می‌دانند و او همان رئیس اول مدینه فاضله است و شخص دوم که انواع اعمال نادرست را مرتکب می‌شود، باید از تمامی مدینه‌ها اخراج شود (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۱۶-۱۸).

فضایل و رذایل و در نتیجه آن‌ها اخلاق خوب یا بد، اکتسابی هستند. انسان هم می‌تواند اخلاقی را که ندارد، کسب کند و هم می‌تواند اگر خلقتش قبیح است به جمیل و اگر خلقتش جمیل است، آن را به خلق قبیح تبدیل کند. انجام این کار تنها با عادت کردن به فعل میسر می‌شود. به عبارت دیگر، این تبدیل افعال و اخلاقیات به همدیگر توسط اراده و سپس عادت کردن به آن فعل حاصل می‌شود. منظور فارابی از عادت، تکرار یک کار به صورت مکرر، در زمان طولانی و پشت‌سرهم است. (فارابی، ۱۹۴۵، ق، ص ۸)؛ بنابراین عاداتی که انسان به مرور زمان کسب می‌کند، قابل تغییر هستند.

وی راه‌هایی از کارها و امور مذموم را به این صورت شرح می‌دهد که انسان باید به امور محمود تمسک جوید و از امور مذموم اجتناب کند و اگر راهی برای اجتناب پیدا نکرد، باید در نفی آن از نفس خود مبالغه کند؛ یعنی نفرت از آن کار بد را در خود تقویت کند و هنگامی که توانست از آن کار ناپسند و عادت زشت خلاصی یابد، نباید دوباره به مشابه آن کار بازگردد. همچنین باید انگیزه‌های انجام آن کار ناپسند را بد بداند و به مضرات آن کار و نتایج آسیب‌زننده‌اش آگاهی پیدا کند. مجموعه این عوامل باعث می‌شود که بتواند کارهای نادرست را کنار بگذارد (شیخو، ۱۹۸۵، م، ص ۲۰).

۸. ملاک نیک بودن عمل

ملاکی که فارابی برای نیکو بودن رفتار ذکر می‌کند، اعتدال است؛ یعنی عملی که نه به سمت افراط متمایل باشد نه تفریط؛ زیرا این دو رذیلت‌اند. مثال‌هایی که در این باب می‌زند، از این قرار است: «پارسایی و عفت که میانه حالت پرخوری و آزمندی و حالت درنیافتن خوشی است. بخشش، میانه حالت تنگی و بخل و حالت زیاده روی در هزینه و تبذیر است...» (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۲۲).

راه‌حلی که فارابی برای رسیدن به سعادت پیشنهاد می‌کند این است که هر کس باید حالت میانه‌کنش‌ها را در نظر بگیرد و براساس آن تصمیم بگیرد که چگونه رفتارهای خود را سامان دهد، تا برای همه مردم مدینه یا برخی از آنان در رسیدن به نیکبختی سودمند واقع شود (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۳۴).

پس معیار نیکو بودن و منتج به سعادت شدن اعمال از نظر فارابی، معتدل بودن آنهاست. معتدل بودن به معنای قرار نگرفتن در حالت افراط یا تفریط می‌باشد و حد میانه را فقط رئیس مدینه فاضله است که می‌تواند در تمامی شرایط به‌درستی تشخیص دهد. به همین دلیل مدینه فاضله نیاز به رهبری چنین شخصی دارد تا بتواند جامعه را از مسیر درست‌تر اعمال به سعادت رهنمون شود.

آن‌چنان‌که در آثار مختلف فارابی دیده می‌شود، این حکیم بزرگ بیش از اخلاق فردی به اخلاق و کنش‌های اجتماعی اهمیت می‌دهد؛ چرا که مدینه را عامل رشد و مدنیت انسان می‌داند. از این‌رو در فصل شصت و یکم کتاب *فصول منتزعه* درباره این سخن می‌گوید که چگونه مردم یک مدینه می‌توانند به سعادت دست یافته و آن مدینه را به مدینه فاضله تبدیل کنند.

۹. ویژگی‌های رئیس مدینه فاضله

رئیس مدینه فاضله باید ویژگی‌هایی داشته باشد از جمله این‌که دارای حکمت و قدرت اقناع بالا باشد و فنون جنگی را به خوبی بداند. فارابی در کتاب‌های مختلفی از جمله *آراء اهل مدینه فاضله و فصول منتزعه* فهرست‌هایی از صفات پسندیده رئیس ذکر می‌کند که یکی از آنها این است: درهم و دینار و سایر متاع این جهان نزد او ناچیز می‌نماید (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۲۷۳). البته رئیس مدینه برای سامان دادن مملکت ناگزیر از تولید ثروت و نظارت بر روند آن است، اما به‌دست آوردن درهم و دینار برای خود وی جذابیتی ندارد.

۱۰. بایسته‌های اشتغال در مدینه فاضله

در مدینه فاضله هرکس باید به پیشه‌ای مشغول باشد و هرگز نمی‌تواند هم‌زمان در دو شغل فعالیت کند؛ به چند دلیل: اول این‌که امکان ندارد کسی برای تمام مشاغل مستعد باشد. پس

شاید به اشتباه مشغول به کاری شود که مناسب او نیست. دوم این که برای آموختن یک پیشه و حرفه ای شدن در آن باید سال های زیادی به تعلیم و تمرین پردازد و اگر شغل خود را تغییر دهد، وقتی که برای پیشرفت کردن در کار قبلی صرف کرده، تلف خواهد شد. سوم این که هر کاری باید در زمان مخصوص به خود انجام شود. اگر کسی هم زمان به دو کار مشغول باشد، ممکن است در زمانی که به آن کار اول سرگرم است، زمان انجام کار دوم از دست برود (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۶۶).

برخی از مشاغل برای کسب مال ایجاد نشده اند، اما وجود آن ها برای مدینه فاضله ضرورت دارد مانند شغل پیشوایان دین، دبیران، پزشکان و سرپرستان این مشاغل. در چنین شرایطی، رئیس مدینه موظف است برای این گونه افراد لوازم مورد نیاز زندگی را فراهم کند. علاوه بر این چند دسته افراد، برای افراد زمین گیر و از کار افتاده نیز باید تمهیدات اقتصادی اندیشیده شود تا بتوانند زندگی راحتی داشته باشند (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۶۶).

۱۱. ابطال پیش فرض نادرست درباره دیدگاه مدینه فاضله نسبت به لذت و اموال

فارابی در کتاب *آراء اهل مدینه فاضله* و در بحث از امور مشترک بین مردم مدینه های فاضله، درباره یکی از این انواع می گوید: «برای دسته دیگر نوعی از اغراض جاهلیت بود از نوع کرامت و توانگری، یا لذت در جمع مال و غیر آن و قوانین و سنت های مدینه فاضله را مانع از رسیدن به آن ها می داند»؛ بنابراین آرای اهل مدینه فاضله را فرامی گیرد و می کوشد تا آن ها را با حيله و مغالطه ابطال کند و به اهداف خود برسد. چنین کسی نباید در زمره مردم مدینه فاضله قرار گیرد (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۳۱۲).

این بخش از سخنان فارابی نمی تواند نمایانگر این باشد که وی مدینه فاضله و قوانین آن را مانع لذت بردن از جمع مال و توانگری در امور مادی می داند؛ چرا که اولاً می گوید شخص معاند قوانین را مخالف با توانگری «می داند» و نمی گوید که واقعاً مغایر با آن است؛ ثانیاً همان طور که پیش تر ذکر کردیم، در بخشی دیگر از همین کتاب، آرای بی که معتقدند قوای غضبیه و شهویه باید نابود شوند را رد می کند. حتی اگر از این بخش این گونه تعبیر کنیم که مدینه فاضله توانگری را نمی پسندد، با توجه به سایر سخنان فارابی، باید بگوییم مدینه فاضله صرفاً با توانگری مدینه های جاهله تعارض دارد.

۱۲. عدالت اقتصادی

فارابی درباره معنای عدل در جامعه بشری می‌گوید: دادگری در مدینه بدین معناست که همه مردم در آن نیکی‌هایی که بینشان مشترک است، به اندازه سهم و ظرفیت خود، نصیب ببرند. او سپس این خیرات را برمی‌شمرد: تندرستی، ثروت‌ها و اندوخته‌ها، جوانمردی و سایر نیکی‌هایی که در یک جامعه وجود دارد (فارابی، ۱۳۸۲، ص ۶۲).

این نکته که فارابی ثروت را خیر می‌داند، قابل توجه است. همچنین باید در نظر داشت که وی به عدالت اجتماعی در زمینه اقتصاد معتقد بوده و آن را یکی از شروط رسیدن جامعه به سعادت می‌دانسته است.

۱۳. مدیریت دخل و خرج

یکی از مواردی که انسان باید به آن پردازد، مسائل مربوط به دارایی‌ها و اموال است. واجب است که انسان در این امر به درآمد و هزینه خود توجه کند و علل و اسباب درآمد و تمام اموری که ممکن است از آن تولید ثروت کند را بررسی کند؛ پس تا اندازه‌ای باید برای به‌دست‌آوردن مال پیش رود که به دین، جوانمردی و آبروی او خللی وارد نشود. فارابی برای توضیح بیشتر می‌گوید: «کارهایی مانند دباغی، جارو زدن، دادوستدهای ناپسند و قمار برای افراد دارای شأن اجتماعی مناسب نیست هرچند برای بخشی دیگر از افراد جامعه که شأن و منزلت اجتماعی پایین‌تری دارند، ممکن است دارای منفعت باشد». (شیخو، ۱۹۸۵ م، ص ۲۹ و ۳۰).

پس انسان باید از علل ناپسند کسب درآمد دوری کرده و بکوشد که از وجه درست، کسب درآمد کند. پس از آن باید ثروت را متناسب با میزان درآمد خرج کند و همچنین باید به سخاوت‌مندی معروف شود. البته سخاوت‌مندی، معادل خرج کردن بی‌برنامه نیست، بلکه خرج کردن در راه چیزی که شایسته است و به مقداری که شایسته است و به نحوی معتدل از نظر فارابی معنای درست سخا و بخشش می‌باشد (شیخو، ۱۹۸۵ م، ص ۳۰).

۱۴. لزوم طلب لذات و شهوات

یکی از مواردی که بیان آن از طرف فارابی، اگر به تنهایی و بدون در نظر گرفتن قرائن دیگر

در سایر آثار او به آن توجه شود، جای شگفتی دارد این است: انسان باید در طول زندگی به دنبال جاه باشد و لذات و شهوات را به خود جذب کند، اما نباید این کار را به وسیله ثروت انجام دهد. او باید به وسیله جاه، لذات و شهوات را کسب کند؛ زیرا هر که با پول خود لذت‌ها را به دست آورد، آن‌گونه که می‌خواهد به لذت نخواهد رسید، ثروتش از بین خواهد رفت و مورد تمسخر مردم قرار خواهد گرفت، اما هر کس به وسیله جاه و منزلت خود آن لذات را کسب کند، به آنچه می‌خواهد و حتی بالاتر از آنچه می‌خواهد می‌رسد. هر کس به خاطر جاه‌طلبی لذت به دست آورد، تا ابد دوستدار خوبی‌های جاه خواهد شد. البته منظور وی این نیست که انسان نباید هیچ میزان از پول خود را خرج کسب لذت کند بلکه باید تکیه اصلی او بر جاه باشد (شیخو، ۱۹۸۵ م، ص ۳۰).

همان‌طور که از کلیت سخن فارابی فهمیده می‌شود، وی تأکید زیادی بر ارتباط گرفتن با رؤسا و منتفع شدن از آنان دارد و علاوه بر آن، راهکارهای گوناگونی پیشنهاد می‌دهد تا انسان جاه خود را حفظ کند و موقعیت اجتماعی‌اش را از دست ندهد. برای مثال در بخشی از رساله *فی السیاسة* گوشزد می‌کند که انسان اگر بخواهد به رئیس تذکری دهد یا از او انتقاد کند، باید این نکات را به لطایف‌الحیل و ملفوف بین ویژگی‌ها و صفات مثبت وی بیان کند تا مبادا خاطر رئیس آزرده شود و انسان جایگاهش را از دست دهد (شیخو، ۱۹۸۵ م، ص ۲۵). البته در سایر آثار خود، این نکات را با گفتن این‌که جاه، مال و لذات، غایت اصلی زندگی انسان نیستند و نباید ملاک اصلی برای رفتار و کردار او قرار گیرند، کامل می‌کند.

به عبارت دیگر، ممکن است با خواندن آثار مختلف این فیلسوف فرزانه، احساس دوگانگی به انسان دست دهد که از یک طرف انسان را از دل‌بستگی به دنیا برحذر می‌دارد و اصلاً خود از زهاد بزرگ زمان خود است و از طرف دیگر، وی را تشویق به مال‌اندوزی هر چه بیشتر می‌کند. در اینجا است که باید مفهوم انسان اهل فضیلت از نظر فارابی به درستی فهم شود تا تضادی در ذهن خواننده رخ ندهد. فارابی مدینه فاضله را جامعه‌ای می‌داند که لازم است در تمامی ابعاد رشد کرده و از سایر مدینه‌ها پیشرفته‌تر باشد؛ پس برای تحقق این امر، مدینه فاضله باید امور ممدوحی که در این مدن وجود دارد از جمله ثروت، جاه و کرامت را به نحو اکمل دارا باشد تا بتواند با داشتن اموری که سایر جوامع دارای آن نیستند،

در تمام مراتب از آن‌ها پیشی بگیرند.

همان‌گونه که در توضیح عنوان «عدالت اقتصادی» آورده شد، فارابی تمام لذات دنیوی از جمله جاه و ثروت را وقتی عامل پیشرفت و به قول خودش «خیر» می‌داند که از صافی عدل عبور کرده باشد و در مسیر زندگی دنیوی، به‌مثابه ابزاری قدرتمند برای رسیدن به سعادت غایی مورد استفاده قرار گیرد.

۱۵. ارتباط با رئیس مدینه و سود بردن از او

اما انسان چگونه باید در حال خدمت به رئیس مدینه جایگاه خود را بالاتر ببرد و برای خود کسب جاه و ثروت کند؟ فارابی این‌گونه پاسخ می‌دهد:

شایسته است انسان از هیچ‌یک از کارهای مربوط به ریاست بهره‌خواهی نکند و نباید در اموری که رئیس مدینه به او سپرده تا انجام دهد، صرفاً برای بهره بردن شتاب کند؛ بنابراین باید سودی که هر کاری برای خودش دارد را کنار بگذارد تا بهره آن کار را برای رئیس خالص کند و هر که چنین رفتار کند، ثمره آن را خواهد دید (شیخو، ۱۹۸۵، ص ۲۵). برای مثال کسی می‌تواند در امور مربوط به ریاست بهتر عمل کند که به‌جای رشوه گرفتن و بالا بردن بهره خود، جلوی رشوه‌خواری را بگیرد.

همچنین باید در به‌دست آوردن منافع از رئیس بسیار با احتیاط و ملایمت برخورد کند و اصراری بر خواسته خود نرزد؛ در واقع نباید طمع خود را آشکار کند، بلکه به‌جای خواستن منافع، بهتر است اسباب به‌وجود آمدن آن منافع را طلب کند. این کار کمک می‌کند تا درخواست‌های او نزد رئیس کمتر و منفعتش بیشتر شود (شیخو، ۱۹۸۵، ص ۲۵). مثالی که می‌توان برای این مطلب بیان کرد، این است که شخص به‌جای درخواست بودجه از رئیس، مکانی مانند آموزشگاه طلب کند تا بتواند از آنجا کسب درآمد کرده و به رئیس نیز بیشتر سود برساند. فارابی معتقد است در این صورت، مقام و منزلت او نزد رئیس هم بالاتر خواهد رفت.

نکته سومی که فارابی در این مورد مطرح می‌کند، این است که شخص باید به‌وسیله رئیس منتفع شود نه از او؛ زیرا هر کس به‌وسیله رئیس به منفعی برسد، گرامی‌اش می‌دارند و هر کس از او انتفاع برد، آسیب خواهد دید. به این معنا که انسان باید از طریق خدمت به

رؤسا کسب سود کند نه این که از خود آن‌ها برای به دست آوردن ثروت و منفعت استفاده کند. (شیخو، ۱۹۸۵، ص ۲۵).

علاوه بر آن نباید خود را نزد رؤسا به گونه‌ای نشان دهد که نسبت به دارایی خود بخیل است و دوست دارد آن را برای خود نگه‌دارد، بلکه باید به گونه‌ای رفتار کنند که آن‌ها بپندارند او با کمترین سختی از دارایی خود دست می‌کشد؛ زیرا اگر نشان دهد که اموالش برای او اهمیت دارد، رؤسا بر امور مالی او حساس شده و تلاش می‌کنند که ثروت شخص را از دسترس او خارج کنند، اما اگر خود را به گونه‌ای نشان دهد که دارایی‌هایش برای او اهمیت چندانی ندارد، توجه رئیس یا رؤسا از ثروت او برداشته خواهد شد. به عنوان آخرین توصیه، فارابی می‌گوید انسان باید از تصاحب چیزی که مخصوص رئیس یا سران بالاتر از اوست بپرهیزد؛ زیرا اگر امری که مخصوص آنان است را بگیرد، خود را در معرض نابودی قرار داده (شیخو، ۱۹۸۵، م، ص ۲۶).

۱۶. جایگاه صناعات در فضایل

همان‌طور که قبلاً به تفصیل بیان شد، فارابی برای به سعادت رسیدن مدینه، کسب چهار فضیلت را ضروری می‌داند: فضیلت نظری، فکری، اخلاقی و عملی. البته از آنجا که مردم مدینه فاضله، انسان کامل نیستند و طبق گفته‌های پیشین فارابی، انسان نمی‌تواند استعداد کسب تمامی نیکی‌ها را داشته باشد (البته به جز انسان کامل یا رئیس اول)، کافی است در مدینه فاضله، هر یک از انسان‌ها یکی از این فضایل را دارا باشند (اصلاً به همین دلیل است که چندین طبقه اجتماعی در مدینه به وجود می‌آید). اگر بخشی از مردم فضایل نظری را کسب کرده باشند، بخشی دیگر فضایل عملی و... جامعه می‌تواند به آن کمال مطلوب برسد. اما درباره رئیس مدینه فاضله، این موضوع متفاوت است. بنابر فرموده فارابی در *تحصیل السعادة*: امام (رئیس اول مدینه فاضله) از حیث اندیشه و علم و صنعت و فضیلت مقتدرترین و کامل‌ترین شخص در مدینه است و اصولاً بدون کامل بودن این صفات و فضایل در وجود او، نمی‌تواند رهبری مدینه فاضله را برعهده بگیرد (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۸۷). در نتیجه رئیس اول ناگزیر از کسب تمامی این فضایل است و اگر از ابتدا استعداد به دست آوردن آن‌ها را نداشته باشد، نخواهد توانست به مرتبه ریاست کل برسد؛ پس علاوه

بر لزوم کسب دانش‌های نظری، قوت اندیشه و آراسته شدن به زینت‌های اخلاقی، وی باید دست‌کم توانایی هدایت تمامی صناعات موجود در مدینه را داشته باشد و اینجا یکی از نقاط جمع بین اخلاق و اقتصاد در دیدگاه فضیلت‌گرای فارابی است. چنانچه می‌فرماید: «و نام پادشاه دال بر تسلط و اقتدار است و اقتدار کامل این است که از لحاظ قدرت، اعظم اقتدارات باشد و اقتدارش بر چیزی به اشیاء خارجی نباشد، بلکه با داشتن نیرومندترین صنعت و ماهیت و فضیلت، قدرت بزرگی در ذات او باشد و این اقتدار جز با نیروی معرفت و فکر و فضیلت و صنعت ممکن نیست. اگر چنین باشد، قادر مطلق نخواهد بود و... تسلطی نخواهد داشت» (روحانی، ۱۳۵۴، ص ۸۵ و ۸۶).

۱۷. مقایسه‌ای میان مدینه فاضله و مدینه‌های مضاد آن از لحاظ تولید ثروت

اکنون باید درباره روال تولید ثروت در هر یک از مدن قضاوت کرد.

مدینه ضروریه، اقتصاد را به حد ضرورت در جامعه به‌کار می‌گیرد؛ یعنی به اندازه‌ای که تنها نیازهای اولیه اهل مدینه برآورده شود (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۰). مدینه نذاله نه‌تنها ضروریات مدینه را تأمین می‌کند بلکه هدف مردم آن، انباشت ثروت است و تمام تلاش آن‌ها حول محور تولید روزافزون سرمایه می‌چرخد (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۱). اهل مدینه خست، سیاست‌های اقتصادی را به‌گونه‌ای مدیریت می‌کنند که در نهایت به لذات و شهوات دنیوی برسند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۲). مدینه تغلب، نیروی انسانی و ساختارهای مالی را به‌گونه‌ای سامان‌دهی می‌کند که در تمامی نبردها پیروز شده و سرزمین‌های بسیاری را تصرف کنند و بر قدرت خود بیفزایند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۸۰).

در مدینه جماعت همه به‌دنبال آزادی بی‌قید و شرط و برابری صرف هستند و رفاه و ثروت را نیز برای همه به صورت برابر می‌خواهند (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۸۹) و در مدینه کرامیه، اوج خواسته‌های مردم، به‌دست‌آوردن جاه و منزلت اجتماعی است (فارابی، ۱۳۵۸، ص ۱۷۳)، اما در مدینه فاضله کدام یک از این ارزش‌ها وجود دارد و تحت چه ضوابطی؟ مطابق استناداتی که در بخش‌های قبل صورت گرفت، فارابی جامعه فاضله را نیز خواستار تمامی این ارزش‌ها می‌داند و اگر رئیس مدینه فاضله نتواند مدینه را به‌سمت قوی‌تر و ثروتمندتر شدن پیش ببرد، اصلاً شایستگی ریاست را ندارد و آن مدینه نمی‌تواند

تبدیل به مدینه فاضله شود؛ زیرا با کوچک‌ترین برخوردی با مثلاً مدینه تغلیبیه، مقهور شده و مردم آن در سایر مدن پراکنده خواهند شد. مضافاً بر این که فارابی به تصریح انسان‌ها دارای فضیلت را به طلب مال، جاه، لذت و شهوت دعوت می‌کند.

ولی تفاوت اصلی که بین مدینه فاضله و سایر مدینه‌ها وجود دارد، این است که همه این خواسته‌ها و مطالبات، تحت یک تدبیر و تمشیت عقلی، یک عدالت فراگیر و یک درک والاتر از سعادت قرار دارند و در سمت و سویی به کار گرفته می‌شوند که به کسب فضایل و رسیدن به سعادت پسین منتهی شود. در واقع، طرحی که در دیدگاه فارابی برای ساخت مدینه فاضله در نظر گرفته شده، اهمیت دادن هم‌زمان به معاش و معاد، با محوریت پرداختن به معاد است.

چنان‌که از یک طرف می‌فرماید: «برای دسته دیگر نوعی از اغراض جاهلیت بود از نوع کرامت و توانگری، یا لذت در جمع مال و غیر آن و قوانین و سنت‌های مدینه فاضله را مانع از رسیدن به آن‌ها می‌داند» (فارابی، ۱۳۶۱، ص ۳۱۲) و از طرف دیگر چنین تعبیری دارد: امور فراوانی وجود دارد که می‌تواند به اشتباه توسط متخیله جایگزین سعادت به‌عنوان هدف و غایت زندگی انگاشته شود مانند امور لذت‌بخش، سودمند و جز آن (مفتونی، ۱۴۰۰، ص ۸۵).

نتیجه

در فلسفه فارابی نسبت اخلاق و اقتصاد برجسته به نظر می‌رسد. خُلق آن است که افعال زیبا و زشت را صادر می‌کند. ویژگی‌های نفسانی که انسان به‌واسطه آن‌ها کردار زیبا پدید می‌آورد، فضیلت نام دارد و حالات نفسانی که انسان به‌وسیله آن‌ها کردار زشت انجام می‌دهد، همان پستی‌ها و فرومایگی‌هاست. فضایل و رذایل و در نتیجه آن‌ها اخلاق خوب یا بد، اکتسابی هستند. به این صورت که می‌تواند با عادت کردن به فعلی مقابل فعل قبلی‌اش و سپس تکرار بیشتر، آن خُلق را تبدیل به ملکه کند. ملاک درست بودن رفتار از نظر فارابی، میانه و معتدل بودن است؛ بنابراین هر کس باید حالت میانه کنش‌ها را در نظر بگیرد و براساس آن تصمیم بگیرد که چگونه رفتارهای خود را سامان دهد.

فارابی به بررسی ایده‌های اقتصادی مدن و جوامع نیز پرداخته است. وی ثروت را از

خیراتی می‌داند که باید در جامعه به عدالت بین مردم تقسیم شود. همچنین انسان فضیلت‌مند را به تولید روزافزون ثروت تشویق می‌کند. البته تولید ثروت نباید به دین، جوانمردی و آبروی او خللی وارد کند. علاوه بر مال، فارابی انسان اخلاقی را موظف به کسب لذات و شهوات از طریق فزونی جاه و پیشرفت در زندگی اجتماعی می‌داند. از نگاه او ثروت و جاه، ابزار رسیدن به غایت نهایی به‌شمار می‌آیند.

منابع

- روحانی، مصطفی (۱۳۵۴). تحقیق و ترجمه رساله تحصیل و سعادت فارابی، استاد راهنما مرتضی مطهری، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، چ ۱، مؤسس پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- شیخو، لوئیس (۱۹۸۵). مقالات فلسفیه لمشاهیر المسلمین و النصاری، چ ۳، قاهره: دارالعرب للبتانی.
- عمید، حسن (۱۳۹۹). فرهنگ عمید، چاپ دوم، تهران، انتشارات میلاد.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۶۱). اندیشه‌های اهل مدینه فاضله، ترجمه و تحشیه سیدجعفر سجادی، چ ۲، تهران: کتابخانه طهوری.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۴۵). تحصیل السعادة، حیدرآباد دکن: مطبعه مجلس دایرةالمعارف العثمانیه.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۴۰۵ ق). تنبیه علی سبیل السعادة، حقیقه و قدم له و علق علیه جعفر آل یاسین، الطبعة الأولى، دار المناهل.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۹۷۱ م). الحروف قدم له و وضع حواشیه؛ ابراهیم شمس‌الدین، دار الكتاب العلمیه، بیروت لبنان.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۸۵). سیاست مدنی، ترجمه سیدجعفر سجادی، چ ۱، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۷۱). سیاست مدنی، ترجمه سیدجعفر سجادی، چ ۲، تهران: انجمن فلسفه ایران.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۸۲). فصول متنزعه، ترجمه حسن ملک‌شاهی، چ ۱، تهران: انتشارات سروش.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۹۸۱). فلسفه ارسطو طالیس، حقیقه و قدم له و علق علیه محسن مهدی، بیروت: دار مجله شعر.
- فارابی، ابونصر محمد بن محمد (۱۳۴۴ ق). مسائل متفرقه، حیدرآباد دکن: مجلس دایرةالمعارف انتظامیه المکائنه فی الہند.
- کاظمی آذربایجانی، زین العابدین (۱۳۶۶). اخلاق از نظر حکیم فارابی، اصفهان: بی‌نا.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۰). بحار الانوار، جلد ۱۶، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۰). بحار الانوار، جلد ۷۰، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مفتونی، نادیا (۱۴۰۰). اقتصاد فرهنگ و رسانه فاضله فارابی، چ ۱، انتشارات سروش.
- Maftouni, Nadia and Mahmoud Nuri, "Evolution of Perception: Farabi to Avicenna", *History of Islamic Philosophy*, vol. 3, no 9, 47-61.